

AUTORITARISME, NACIONALITZACIÓ I CONTROL DURANT LA DICTADURA DE PRIMO DE RIVERA: ELS DELEGATS GOVERNATIUS A LES COMARQUES DE CASTELLÓ

Raül González Devís
Universitat Jaume I

RESUM

L'article presenta el fonamental i divers paper exercit pels delegats governatius de la dictadura de Primo de Rivera. Aquesta figura de nova creació, veritable emblema de l'autoritarisme primorriverista, serà l'agent utilitzat pel règim per garantir el control i la fiscalització de la vida municipal i per efectuar una tasca propagandística i nacionalitzadora. L'escàs èxit marcarà el declivi d'uns delegats indispensables per poder entendre tant la penetració del règim a nivell local com les peculiaritats polítiques de les comarques castellonenques.

ABSTRACT

The article presents the critical and diverse role exercised by government delegates from the dictatorship of Primo de Rivera. This figure-ups, genuine emblem of authoritarianism primorriverista, will be the agent used by the regime for checking and control of municipal life and to carry out propaganda work and nationalization. The limited success marked the decline of the delegates indispensable in order to understand both the penetration of the scheme locally as the peculiarities of the political counties Castellón.

INTRODUCCIÓ

El 13 de setembre de 1923, un pronunciament militar encapçalat per Miguel Primo de Rivera va donar pas al primer experiment autoritari del segle XX espanyol. El nou règim militar de Primo, utilitzant una retòrica regeneracionista, posava fi al fictici sistema constitucional liberal amb la pretensió de restaurar l'ordre econòmic i social i de resoldre els enormes

problemes polítics, socials i econòmics, accentuats des de la segona dècada del segle.¹

D'aquesta manera, la teòrica legitimitat (en tot cas fraudulenta) de les urnes va ser suplantada per una pràctica autoritària, dirigida pel militar Primo de Rivera, disposada a solucionar "los males del país". La inexistent legitimitat d'origen fou substituïda per àmplies dosis i recursos propagandístics, inclús mobilitzadors, que asseguraren l'hegemonia primorriverista. La pretensió de fer realment efectiva, en tots els racons del país, les disposicions, depuradores, fiscalitzadores i moralitzadores, impulsà la creació d'una figura, militar i de nova creació, que seria concebuda com executora de les mesures "saneadoras" primorriveristes.

La instauració dels delegats governatius, si bé no arribà fins tres mesos després del colp, ja seria prologada per la utilització de delegats militars en les inspeccions dels primers moments de la dictadura.² La retòrica anticaciquil i regeneracionista, (molt accentuada als primers moments del nou règim) farien que el Governador civil-militar de Castelló, Juan García Trejo, el dos de novembre de 1923, després de rebre "graves y urgentes denuncias" disposara l'eixida inspectora dels tinents coronels Tirado i Rodríguez Fresquet, dels comandants Francia i Pérez i del capità Dolz a Vinarós, Almassora, Segorbe, Torreblanca i Benicarló respectivament.³

Aquesta inspecció, inicial i provisional, es donà fins desembre de 1923, amb la definitiva posada en marxa d'un càrrec de nova creació, amb funcions i competències ben diverses. En efecte, el Reial Decret del 20 d'octubre de 1923 i la Reial Ordre del 10 de novembre de 1923 donaren

1. Amb la crisi de postguerra i la inflació desmesurada augmentà espectacularment la conflictivitat obrera, amb nombroses protestes, episodis de pistolisme i repressió sindical, especialment a Barcelona i a Catalunya, feu on exercia Primo de Rivera com capità general; la crítica situació d'un estat liberal oligàrquic cada cop més desacreditat, amb greu fragmentació de partits i amb els continus canvis dels governs de concentració, seria paral·lela a l'augment de forces alienes al sistema, com els catalanistes, amb creixents manifestacions reivindicatives. Les tensions entre el poder civil i militar i el controvertit assumpte de les responsabilitats pel desastre d'Annual, agreujaren una situació on s'olorava el pronunciamient militar.
2. Al Reial Decret de 20 d'octubre de 1923, es va fixar que "por cada cabeza de partido judicial, y como Delegados de los Gobernadores Civiles de las provincias, se designará un Jefe o Capitán del Ejército, que informará a aquellos de las deficiencias funcionales de los Ayuntamientos que constituyan el partido judicial correspondiente, proponiendo los remedios adecuados e impulsando en los pueblos las corrientes de una nueva vida ciudadana". Butlletí Oficial de la Província de Castelló (d'ara endavant, BOPC), n. 127, 24 d'octubre de 1923, p.2.
3. Aquestes inicials inspeccions tingueren resultats immediats, cas de les detencions de l'excalde de Vinarós Felipe Ferrer Flors, l'exsecretari d'aquest mateix ajuntament, Ramon Comes Flors, l'exsecretari de Torreblanca, Valeriano Ibañez García i l'exsecretari de Jérica, Pedro Izquierdo Pardo. D'aquesta població destaquen els empresonaments de l'excalde Eliodoro Paus i extinent alcalde Francisco Sebastian per "malversación por presunta estafa de fondos municipales en construcción de grupo escolar". Arxiu Històric Nacional (a partir d'ara, AHN), Fons Contemporanis (FFCC), Ministeri de la Governació 17(2). Entre altres, destaquem els empresonaments dels dos darrers alcaldes, l'interventor i el secretari de Vinarós, que romangueren des del 2 de novembre fins el 22 de desembre a la presó de Castelló. J.M Borrás Jarque, *Història de Vinarós*, Amics de Vinarós, Tortosa, 1976, p.534.

força legal i, juntament a les instruccions de Primo de Rivera del 10 de desembre de 1923, concretaren els passos a seguir dels prop de 1.400 delegats governatius distribuïts entre finals de 1923 i principis de 1924.⁴ Entre les àmplies funcions i tasques atorgades, sempre a les ordres del Governador civil, destaquem la supervisió d'ajuntaments, la realització de campanyes moralitzadores i propagandístiques i, en general, la inspecció i vigília de la vida municipal.⁵

Els primers delegats governatius a les comarques castellonenques foren designats el 6 de desembre del referit any, data en què començaren el seu periple la pràctica totalitat d'aquests a excepció del representant del districte de la capital, l'investiment del qual es va allargar fins el 18 de gener de 1924, recaient en la persona d'Isidro Valera Peñalba.⁶ Pareix ser que la presència del Governador civil a la pròpia capital de província restava urgència al darrer nomenament d'una figura que, amb representació als diferents partits judicials de Castelló, seria exercida per aquests:

Partit judicial de Castelló: Comandant Isidro Valera Peñalba
Partit judicial d' Albocàsser: Capità Enrique Tomás Luque
Partit judicial de Morella: Capità Ignacio Gomá Orduña
Partit judicial de Llocneta: Capità Antonio Gómez de Barreda y León
Partit judicial de Nules: Capità Antonio Bertomeu Bisquert
Partit judicial de Sant Mateu: Capità Carlos Suárez de Figueroa Caleaux
Partit judicial de Viver: Capità Joaquín García Reta
Partit judicial de Segorbe: Comandant Diego Delma Pastor
Partit judicial de Vinaròs: Capità José Pérez Agramunt

Amb això, Primo de Rivera tractava d'augmentar la presència del seu poder en els diferents racons urbans i rurals, superant, per tant, la capacitat de penetració del Governador civil als diferents pobles de la demarcació, especialment al si de les comarques de l'interior. Però els delegats governatius no només jugaren un paper d'intermediaris entre

4. Xifres donades per Shlomo Ben Ami, *La Dictadura de Primo de Rivera, 1923-1930*, Editorial Planeta, Barcelona, 1984, p.71.

5. Es pot comprovar la descripció concreta dels aspectes de la vida municipal que havien de controlar en les "Previsiones que para el mejor desempeño de sus cargos deben tener presentes los Delegados Gubernativos", 7 de desembre de 1923, AHN, FFCC, Ministeri de la Governació, lligall 17A.

6. Arxiu General de l' Administració (AGA), Sotsecretaria de Secció d'Ordre Públic, Interior, Caixa 44/149.

les autoritats i població local i el Governador civil: van assumir, sovint, atribucions pròpies, inspectores, orientadores i instructores, arribant inclús a encarregar-se de la formació del sometent i de la *Unión Patriótica* i a dotar-se, per aquestes competències, d'un caràcter reverencial i sacralitzat de si mateixos. No debades, els delegats governatius serien la projecció de Primo a nivell local. En efecte, la personificació del règim en aquesta figura, especialment a les zones rurals, coadjuvava al reforçament d'un concepte mític la màxima representació del qual recauria, com és obvi, en la figura del propi dictador.

UNS AJUNTAMENTS SUBJUGATS. L'ASFIXIA MUNICIPAL

Poques hores després de l'inici del triomfant colp d'estat, Primo de Rivera va dirigir un "Trascendental Manifiesto al País" on repassaria els factors que havien motivat el pronunciament. Entre aquests, expressava una àmplia repulsa a la "túpida red de la política de concuscipiciencias", desitjant alliberar al poble "de los profesionales de la política".⁷ Aquest discurs anticaciquil i amb clar tarannà purificador entroncava, (almenys discursivament) amb les tasques, a nivell local, dels emergents delegats governatius. Recordem que els ajuntaments anteriors al colp d'estat havien sigut desmantellats i, en plena allau regeneracionista, s'intentava una nova gestió i administració de la vida local que partira de la inspecció i la depuració de la "vieja política". A tal efecte, els delegats governatius s'encarregaren de la vigilància de la marxa de les noves corporacions locals, representant, per tant, la lluita anticaciquil i el sanejament de la vida pública: havien de ser els propulsors d'un nou estil que aconseguira una política nova.

Les visites d'inspecció als diferents ajuntaments del districte respectiu constituïren les accions inicials i, sovint, el primer cop on es donaren a conèixer els delegats a la gran majoria de pobles i ciutats.⁸ Generalment, les primerenques estades consistien en la revisió dels comptes municipals per comprovar possibles irregularitats de les anteriors corporacions.⁹

7. Aquest manifest es pot consultar a *Heraldo de Castellón* i *La Provincia Nueva*, del 13 de setembre de 1923.

8. En moltes ocasions, s'aprofitava la primera visita per impartir conferències patriòtiques, cas de la presentació a Morella del delegat Ignacio Gomá Orduña a primers de gener de 1924 o les realitzades per Isidro Valera a Borriol i Cabanes el 20 de febrer i el 24 d'abril de 1924. En algun cas, també celebraren reunions, que serviren de presentació, amb alcaldes i secretaris dels ajuntaments del districte, com la convocada pel mateix delegat governatiu al districte de Castelló el 23 de desembre de 1923.

9. A més de la primera inspecció de l'estat econòmic de l'ajuntament realitzada pels delegats interins enviats pel Governador civil a primers d'octubre de 1923, en la totalitat dels ajuntaments castellonencs el delegat governatiu tornà fer-ne a febrer de 1924 en la sessió extraordinària on es presentava. Inclús, a algun d'ells, com el de Vila-real, també es procedí, el 4 d'abril, coincidint amb el nou Estatut Municipal, a una nova revisió dels llibres de comptes i a un nou arqueig.

La crítica de l'anterior sistema liberal i de la classe política juntament a la recerca de responsabilitats propiciaren una ansiada depuració i la promoció d'una autèntica voràgine denunciadora. Tots els delegats governatius, a partir de l'edicta de possessió als respectius districtes, van facilitar un horari per la realització de denúncies (tant per escrit com de paraula), amb especial èmfasi a les administratives o a les relacionades en la gestió municipal. El recent possessionat delegat de Segorbe, Diego Delmás, declarava, en el seu edicta que "las puertas de esta Delegación quedan cerradas para todo lo que signifique recomendación e influencia y que el espíritu de ciudadanía, antes tan decaído, hoy resurge potente (...), mentre que el de Sant Mateu, amb el lema de "moralidad, justicia y respeto a la ley", ja avisava de "no confundir la denuncia noble y legítima con la insidiosa que se confunde con la venganza".¹⁰

El sistema de denúncies, no obstant, fou fixat abans de la possessió d'aquells a partir d'un Reial Decret que potenciava el dret dels ciutadans a establir denúncies davant la corporació municipal amb l'habilitació d'espais i oficines per formular-ne.¹¹ Paral·lelament, constants bans o pregons encoratjaren a la població a la formulació de queixes que, en molts casos, mancaren de fonaments: les enveges o litigis personals i inclús l'absurditat de moltes elles, pràcticament anul·laren la contribució a la tant assenyal·lada purificació municipal.¹² Una Reial Ordre del 29 de gener del 1924 mitiga l'onada denunciadora deixant d'atendre les denúncies anònimes, comuns i difícils de demostrar, i prohibint "las noticias de medidas gubernativas o actuaciones jurídicas que puedan producir perjuicios morales".¹³

La pròpia aspiració de mantenir contacte amb els ciutadans acollint les queixes i reclamacions va ser recollida per l'Estatut Municipal d'abril de 1924 i ampliada posteriorment pel Reial Decret de 17 de desembre de

10. *La Provincia Nueva*, 8 i 5 de gener de 1924.

11. D'aquesta manera, molts ajuntaments habilitaren un estrat al mateix saló de plens per facilitar les denúncies pertinents. A tall d'exemple, tant la corporació castellonenca com la de Vila-real ho acordarien en sessió del 7 de novembre de 1923. Actes Municipals de l'Ajuntament de Castelló. Arxiu Històric Municipal de Castelló (AHMC) i Actes Municipals de l'Ajuntament de Vila-real, Arxiu Municipal de Vila-real (AMV).

12. Entre elles, trobem protestes per destitucions en càrrecs, demandes de visites d'inspecció a ajuntaments, i denúncies contra el control polític i social de molts cacics, com aquella contra la "persecución caciquil" sofrida pel mateix capellà d'Espadilla. Tampoc faltaren denúncies dirigides a Primo de Rivera tant d'individus com de societats, cas de "La defensa del pueblo de Torreblanca", que requeria, el 22 d'octubre de 1923, una inspecció a l'ajuntament i mesures contra Agustín Pitarch, líder del Partit Conservador i subministrador d'aigua pel poble acusat d'apropiar-se d'una subvenció de 20.000 pessetes dels fons municipals. També es realitzaren denúncies falses, cas de l'impostor vila-realenc Patricio Bort Morales que, mitjançant nom fictici, es queixava de la simultaneïtat ocupacional d'un empleat del Govern civil i un oficial de presons. Aquestes denúncies consten en AHN, Presidència del Govern, Directori Militar, Ligalls 53, 62, 69 i 72.

13. Aquesta Reial Ordre a AGA, Sotsecretaria Secció d'Ordre Públic, Interior Caixa 44/149 i publicada a *La Gaceta* del dia 29 de gener de 1924.

1925.¹⁴ Dos anys més tard, el 9 de desembre de 1927, una Reial Ordre establia en cada Govern civil un «negociado de reclamaciones» a càrrec d'un (en el nostre cas, del) delegat governatiu a ell adscrit. Aquesta oficina, la tasca concreta de la qual (en tot cas, poc efectiva) desconeixem, rebria, durant dos dies a la setmana, «las reclamaciones ciudadanas que se presenten y se refieran (...) a los servicios que el Estado, la Provincia, el Municipio y en general todos los organismos oficiales y públicos deben a los ciudadanos».¹⁵

Amb la promulgació del nou Estatut Municipal les funcions dels delegats governatius s'emmarcaren en un nou marc legislatiu tot establint:

1 "los DG respetarán escrupulosamente la autonomia que atorga a los Ayuntamientos el nuevo Estatuto Municipal (...) abstendiéndose de presidir sus sesiones y intervenir en su funcionamiento(...)

2 Sin perjuicio (...) de lo anterior, los DG deberan amparar y fomentar los intereses sanitarios, hiegiene y cultura del pueblo así como mantener el orden público (...) de acuerdo a las instrucciones del Gobernador civil"

3"Los DG podran seguir inspeccionando la gestión administrativa de la Corporación municipal administrativa anterior y propondran a los Gobernadores civiles las determinaciones y sanciones que estimen pertinentes".¹⁶

Tot i la retòrica del primer punt, es continuà amb l' evident interferència en la política de desenvolupament i d'obres públiques local, fins i tot, intervenint en la composició municipal. L'autonomia preconitzada per l'Estatut Municipal de Calvo Sotelo en cap cas podia ser compatible amb el desig primorriverista i upetista de controlar els ressorts del poder municipal. El tira i arronsa entre ambdós elements restaren credibilitat al règim. El control upetista dels ajuntaments tampoc era immune a l'actuació d'uns delegats que, en més d'una ocasió, s'extralimitaren de les funcions. Els abusos constatats i "las diferencias sensibles en el trato a los ciudadanos" justificaren que, el 27 de gener de 1924, una Reial Ordre ordenava l'abstenció dels delegats en "ordenar detenciones de carácter gubernativo, deportaciones ni imponer multas", dedicant-se merament a proposar-les al Gobernador civil.¹⁷ No debades, la desigual realitat a què s'havien d'enfrontar i el distint criteri dels diferents delegats va propiciar des d'abstencions a actuacions desmesurades; entre aquestes, destaca la d' Ignacio Gomá, amb mesures contra quatre exalcaldes de Morella i amb

14. L'Estatut Municipal, entre d'altres, establí el dret de queixa en audiència pública, quan l'assumpte reclamat tingués caràcter municipal, mentre que el Reial Decret, com a a punt destacable, encarregava als Governadors de tramitar les queixes.

15. Reial Ordre de 9 de desembre de 1927.AHN, FFCC, Presidència del Govern, Directori Militar, Lligall 332 i publicat a *La Gaceta* del 10 de desembre de 1927. Poc després, en Reial Ordre circular del 9 de març de 1928, s'autoritzava que els delegats governatius a càrrec dels negocis podien sol·licitar els informes i dades necessàries per la justa resolució dels assumptes.

16. AGA, Sotsecretaria Secció d' Ordre Públic, Interior Caixa 44/149.

17. AGA, Sotsecretaria Secció d' Ordre Públic,Interior Caixa 44/149.

suspensió de les seues dels tradicionalistes, cercle d'*Unión Liberal* i de la *Unión Morellana*, juntament a la destitució i nou nomenament d'ajuntaments com el de Forcall.¹⁸ Conscients del descontent que generava el paper intervencionista i fiscalitzador dels delegats governatius, una nova circular del govern central, de data 27 de gener de 1926, va tractar de limitar el paper dels delegats a "velar por la salubridad, enseñanza, orden público, somatenes...".¹⁹ Però en cap cas, s'anul·laria la intervenció municipal dels delegats: les propostes i informes d'aquests serviren per suspendre i cessar regidors i compondre nous ajuntaments, com els de La Vall d'Uixó o Alcalá de Xivert, entre d'altres.²⁰

Aquesta intervenció governativa tingué remarcada continuïtat en "la dotación de obras y elementos que entrañen y signifiquen progreso, cultura e higiene", és a dir, la creació d'escoles, escorxadors, llavadors públics, places d'abastiments o mercats coberts.²¹ En aquest àmbit, les ordres i visites d'inspecció a ajuntaments i poblacions es combinaren, fins i tot, amb instruccions als propis veïns. Enrique Tomás Luque, delegat d'Albocàsser, "siendo necesaria despertar el alma de la raza, adormecida y abotargada por las venganzas caciquiles (...), devolviendo a los ciudadanos su clásica altivez española, aumentando su vigor físico y su nivel moral (...) y quitando de una vez para siempre (...) el analfabetismo (...)", insertava un ban amb instruccions clares i concises a alcaldes i veïnat que, baix amenaça de multa gradual, regulaven tot assumpte de salubritat e higiene i cultura.²² Als alcaldes, a banda d'obeir les disposicions, se'ls determinava l'encàrrec d'imposar multes graduals a aquells veïns que incompliren les disposicions constituent, per tant, una situació comprometedora en aquest àmbit rural: la prohibició i manaments d'activitats, generadora d'enemistats al si del mateix petit nucli de població, en cap cas va resultar fàcil de complir en un àmbit poc obert als canvis que es prometien.

18. *La Provincia Nueva*, 19 de gener, 1 i 29 de febrer de 1924.

19. AGA, Sotsecretaria Secció d' Ordre Públic, Interior Caixa 44/149.

20. A La Vall, previ informe del delegat governatiu i del cap d'*Unión Patriótica* serien cessats 14 regidors el 28 de desembre de 1928, mentre que a Alcalá, el 17 de febrer del mateix any, el delegat governatiu va incoar un expedient amb 11 regidors suspesos. AHN, FFCC, Ministeri de la Governació, lligall 12A.

21. Circular enviada per Isidro Valera, tras les ordres corresponents del Ministeri de Governació, i publicada al BOPC del 30 d'abril de 1924. Cal remarcar que a banda de les circulars que tractaven de fomentar aquestes obres, s'ordenava la remissió de llistat d' obres realitzades i començades. D'aquesta manera, intentava demostrar una fiscalització i control que garantira i impulsara entre la corporació local la realització d'aquestes.

22. La intervenció va arribar al punt d'ordenar la neteja diària de la part de carrer que pertocava a cada veí, la neteja quinzenal de quadres i corrals, l'emblanquinament periòdic de façanes, la prohibició del trànsit de porcs per la població, etc...Els alcaldes, a més de garantir el compliment d'aquestes disposicions pel veïnat, havien de garantir la construcció de pous negres, neteja de basses i estercolers, inspecció de cementeris i escorxadors i se'ls ordenava, fins i tot, la creació de l'impost sobre gossos. *Heraldo* i *La Provincia Nueva* 11 d'abril de 1924.

Però el seguiment i tutela asfixiant exercit sobre ajuntaments no acabà ací: la càrrega pressupostària que suportaven les entitats municipals per sufragar les despeses dels delegats governatius tampoc va facilitar la total acceptació de la figura. Entre els ajuntaments del districte corresponent, es dividia la xifra proporcionalment referent als emoluments dels delegats governatius. En general, aquests solien rebre 150 pessetes per casa, 100 pts per l'escrivent, 50 per material i fins 700 pts per despeses de locomoció i dietes.²³ Aquestes retribucions es convertiren, en molts pobles, en una pesada càrrega, imposada sense cap consulta, a les limitades arques municipals.²⁴

NACIONALITZACIÓ I PATRIOTISME: LA MORALITZACIÓ CONSTANT

Els delegats governatius anaren més enllà de la fiscalització i vigília de la vida municipal. L'interés creixent de la propaganda primorriverista en la forja moral i física de “un hombre nuevo” i la pròpia obsessió autojustificadora de la dictadura repercutiren en les actuacions dels delegats governatius.²⁵ En efecte, la distribució d'actes propagandístiques per pobles i ciutats, l'organització de conferències dominicals i la institució de cerimonies i festivals nacionalistes confirmaren el paper dels delegats com instrument de nacionalització i propaganda.²⁶

Els apòstols d'aquesta fe patriòtera s'esforçaren realment en la promoció de celebracions patriòtiques: la *Fiesta de la Raza*, la Festa de l'Arbre o la Festa de Benedicció de la bandera del sometent, juntament amb els mítings upetistes, els homenatges a les tropes espanyoles del Marroc o als tripulants del *Raid Plus Ultra*, pretenien integrar a la població en el discurs patriòtic i autojustificador de la dictadura. En cap cas es pot

23. AHN, Presidència del Govern, Directori Militar, lligall 332. A tall d'exemple, el delegat governatiu del districte d'Albocàsser-Sant Mateu, l'any 1925, ocasionava entre 700,00 i 720,00 pessetes mensuals a sufragar proporcionalment pels ajuntaments del districte. Aquesta xifra, òbviament, seria molt més alta els primers dos anys en què a cadascun dels districtes hi havia un delegat. Correspondència de 1925. Arxiu Municipal de Culla. Ajuntament de Culla.

24. Des d'octubre i novembre de 1923, les despeses dels primers delegats militars provisionals ja serien sufragades pels propis ajuntaments que aquells visitaven. AHN, Presidència del Govern, Directori Militar, lligall 52, expte 309.

25. No podem deixar d'assenyalar l'enorme semblança entre el “hombre nuevo” primorriverista i les nocions feixistes italianes de “cittadini soldati” i “uomo novo”. Per l'ús d'aquests conceptes, veure Emilio Gentile, *El culto del littorio. La sacralización de la política en la Italia fascista, Siglo XXI*, Buenos Aires, 2007.

26. L'intent de crear i consolidar referents i símbols nacionals serà, com veurem, constant durant la dictadura. El terme “invenció de la tradició” encunyat per Eric Hobsbawm fa referència precisament al procés de creació de banderes, himnes, cerimonies commemoratives, festes, monuments, làpides, noms de carrers i altres símbols i rituals que pretenen consagrar una comunitat imaginada d'immemorial antiguitat. Els delegats governatius foren utilitzats per Primo per consolidar i inclús crear referents i símbols nacionalitzadors que facilitaren un procés d'espanyolització paral·lel a la legitimitat social del règim. Vegeu Eric Hobsbawm, *La invención de la tradición*, Crítica, Barcelona, 2002.

dissociar el caràcter nacionalista espanyol amb el reconeixement a la dictadura primorriverista: la consagració de Primo i dels seus representants com personificació dels valors patriòtics i l'èmfasi en les obres realitzades i missions per fer mostrava la voluntat de justificar i reconèixer un règim mancat de la legitimitat electoral. Inclús els mateixos delegats governatius, cas d'Isidro Valera Penalba o Ignacio Gomá serien objecte de diferents homenatges. Investits del caràcter mític, com a representants del règim, i amb el recolzament dels homes de confiança que recercaven en cada municipi, poblacions com Cabanes retolaren carrers amb el nom d' Isidro Valera; d' altres, com Vilafranca o Morella nomenaren a Ignacio Gomà fill adoptiu, mentre que Carlos Suárez de Figueroa seria declarat fill predilecte de Sant Mateu; Vilar de Canes, per la seua banda, aprofitava la Festa de l'Arbre per descobrir una làpida en homenatge a Enrique Tomás Luque.²⁷ Aquestes mostres de suport, en gran manera fictici, no eren alienes a la concepció, encara molt present, del favoritisme clientelar. El poder exercit pels delegats governatius, la capacitat per destituir, nomenar o imposar multes i sancions, provocava l'intent de molts ajuntaments de buscar simpaties i estretir relacions.²⁸ Seguint aquesta línia, se'ls designava, en moltes ocasions, presidents d'honor de la *Unión Patriòtica* local, junt amb el propi Primo de Rivera i el Governador civil. Justament, el paper jugat pels delegats governatius en la constitució dels nuclis del partit oficial del règim fou fonamental:

"Procede, pues, que los señores Gobernadores, por medio de los Delegados Gubernativos, inviten a los ciudadanos a organizar el nuevo partido, a constituir sus Juntas locales y provinciales".²⁹

La promoció d'actes propagandístics upetistes a les comarques castellonenques entre juliol i octubre de 1924 donà pas a la definitiva constitució de nuclis upetistes locals prèvia celebració d'una assemblea presidida pels delegats governatius. La majoria d'aquests, com Enrique Tomás Luque, reuní abans d'aquella a les persones que "por su cargo, cultura y posición" podien encapçalar el partit oficial.³⁰ La direcció dels delegats en el nomenament de comitès i càrrecs de la *Unión Patriòtica* va garantir el control governamental i les ordres militars en el naixement d'aquest partit; el seu

27. *La Provincia Nueva* dels dies 23 de setembre de 1924, 27 de novembre de 1924, 4 d'octubre de 1926 i 18 de desembre de 1924.

28. La nova xarxa clientelar, per tant, es vinculava a la nova elit militar i civil que basava el seu poder en el desenvolupament de càrrecs importants a nivell provincial. D'aquesta manera, seguint paraules de Robles Egea, "se abría la experiencia de un clientelismo de estado y de partido único que proseguiría durante la dictadura de Franco". Antonio Robles Egea, "Sistemas políticos, mutaciones y modelos de las relaciones de patronazgo y clientelismo en la España del siglo XX", en l'obra editada pel mateix autor *Política en penumbra. Patronazgo y clientelismo político en la España contemporánea*, Siglo XXI, Madrid, 1996, pp. 229-251.

29. Circulars pels Governadors civils i delegats governatius del 25 d'abril de 1924, citat a ETL, *Por pueblos y aldeas. Memorias de un delegado gubernativo*. Obra autobiogràfica d'Enrique Tomás Luque, Editorial Católica Todelana, Toledo, 1928, p.217.

30. Enrique Tomás Luque, op. cit. p.219.

paper de divulgació, d'empara i de protecció, assegurava una domesticació que allunyava els riscos que podia ocasionar una autonomia excessiva.

“El Hombre nuevo” que es desitjava forjar mitjançant aquest intervencionisme autoritari abarcava tant la instrucció física com la moral. Si a l'abril de 1924, s'enviaren als delegats governatius cartilles de gimnàstica per difondre l'especialitat, dos mesos abans una circular del delegat governatiu de Nules Joaquín Bertomeu anunciava un concurs d'esports; a més, exhortava a combatre l'analfabetisme mitjançant l'obligatorietat de l'assistència a classe, al subministre de casa decent pel mestre i a la col·locació de la bandera espanyola i de la inscripció “Escuela Nacional” en les escoles. Tanmateix, ordenava la creació d'una comissió de “personas de prestigio” per l'organització de conferències sobre ensenyança, higiene, treball, moral i on es desenvolupen “los sentimientos altruistas y patrióticos”.³¹

Però la promoció del missatge nacionalista anà més enllà i s'intensificaria amb la posterior reglamentació de les “conferencias dominicales”. La decisió d'augmentar la propaganda a les zones rurals va cobrar forma amb una Reial Ordre que establia que: “En todas las poblaciones del reino menores de 6.000 habitantes se organicen y desarrollen conferencias dominicales para adultos de ambos sexos”.³² Si bé l'organització va recaure en els ajuntaments, els delegats jugaren un paper molt important alhora de realitzar-les. La seua pressió i exhortacions als alcaldes obtingueren resultats. A les comarques de Castelló, gran part dels municipis en celebraren: localitats com Cabanes, Orpesa, Peníscola, Vilafamés, Fuente la Reina, o Torreblanca, entre d'altres, albergaren cicles de conferències. Impartides principalment per mestres, però també per algun secretari d'ajuntament, sacerdot o metge, versaren sobre patriotisme, escola, educació moral i higiènica, etc. Tot i els esforços dels delegats governatius, la celebració fou un tant irregular ja que la poca predisposició de molts ajuntaments, la reducció i consegüent incapacitat dels delegats governatius d'arribar a tots els pobles i la dificultat de trobar-ne persones suficientment formades i dispostes a impartir les conferències dificultaren enormement la seua consolidació.³³

LA PENETRACIÓ AL MEDI RURAL: DIFICULTATS I PACTES

La realitat a què s'havien d'afrontar els delegats governatius va diferir segons el districte en què es vinculaven. En cap cas es podia

31. *La Provincia Nueva*, 27 de febrer de 1924.

32. Reial Ordre de 29 de gener de 1926. *La Gaceta*

33. El mateix fracàs d'un model de conferències adoctrinadores molt similar va tenir lloc a la Itàlia feixista, amb la implantació, el 1932, de les “raduni domenicali”. A diferència del cas espanyol, aquell comptà amb el protagonisme de propagandistes feixistes membres del partit, i no de mestres, sacerdots o militars. Vegeu Emilio Gentile, op cit.

equiparar un partit judicial de procedència majoritàriament urbana amb un d'altre de rural. En efecte, els petits nuclis de població presentarien unes característiques que adaptaren i inclús ampliaren les funcions dels delegats. L'aproximació a la gent, la major capacitat d'endinsar-se en nuclis agraris sense massificar i la idiosincràsia rural i particular de cada poble, induïren a una clara particularitat diferenciadora de l'actuació governativa a les àrees rurals.

L'ample ventall de funcions encomanades tindran la suficient ambigüitat i imprecisió per causar tant una gran passivitat com una extralimitació freqüent. A més, la distància de moltes d'aquestes zones a l'àrea de presència més immediata del Governador civil, augmentava, encara més, atribucions que, en molts casos, equiparaven al delegat pràcticament com a autèntic governador del districte.³⁴ Més, si cap, atenent al particular manteniment d'estructures caciquils i clientelars fonts de corrupció i favoritisme.³⁵

L'arribada als pobles del districte de "los nuevos caciques de uniforme", com alguna vegada se'ls qualificava, era tot un esdeveniment. Encara que el Governador civil de Castelló Juan García Trejo aconsellà la suspensió de tota manifestació festiva, ja fos música o vol de campanes, no per això, va estar exempta de reverencialitat. Generalment, la rebuda per part de les diferents autoritats a la plaça del poble estigué acompanyada d'una gran quantitat de veïns. La novetat de la figura, en un medi on persistia la rutina i la costum despertava, si més no, curiositat i interès.

El desconeixement de la realitat dels delegats els induí a nombroses reunions inicials; des de l'alcalde, jutge, Guàrdia civil, secretari d'ajuntament, capellà, metge, farmacèutic, cap de correus, mestre, notari, registrador, caps polítics, presidents d'associacions o primers contribuents passaren pel seu despatx.³⁶ D'aquestes, i en funció de la confiança dipositada en uns o altres, dependria la seua tasca. Tot i la retòrica anticaciquil, els pactes amb antics polítics va estar a la llum del dia. Si des de Gaibiel, el metge i sometent denunciava, a gener de 1926, la suggestió unilateral del delegat "por todos los que han tenido interés en conservar el mando"³⁷, a Lluçena el protagonisme d'exdiputats provincials conservadors com Saturnino Lizondo, el convertí en un dels més importants membres i propagandistes

34. Una mostra del seu poder foren les clausures de Morella anteriorment referides.

35. En les pròpies pàgines de *La Provincia Nueva* que informaven del nou delegat governatiu de Lluçena, Antonio Gómez de Barreda, es reconeixia la "difícil misión (...) pues van estos al terreno donde las pasiones políticas han estado en continua batalla", *La Provincia Nueva*, 24 de desembre de 1923.

36. Tal i com explica Enrique Tomás Luque, op. cit. "mi papel ahora es ver, oír mucho y callar". p.47.

37. Marino Herráez també denunciava que " en las listas de pobres para la asistencia benéfica aparecen algunos nombres que figuran en la misma lista de votantes para compromisarios de senadores". AHN, FC, Presidència del Govern, Directori Militar, Lligall 69 expt. 10132.

de *Unión Patriótica* i de l'ajuntament de Lluçena. Ell i el delegat governatiu encapçalaren la propaganda upetista realitzada al referit districte.³⁸

Molts dels delegats partiren d'una concepció similar a la d'Enrique Tomás Luque, destinat al districte d'Albocàsser, que equiparava als habitants rurals a bàrbars incivilitzats.

"Estas gentes pueblerinas (...) de aficiones tan groseras, de formas tan burdas (...) tienen también un corazón. (...) El pobre, el inculto de aldea, no es malo, es bruto, burdo, pero malo no. (...) estan abandonados. Actúese sobre ellos. (...) enseñeles a distinguir lo bueno y lo justo, de lo malo y arbitrario (...). Segons ell, la ignorància general i inclús la falta de moral familiar els feia "no sentir la necesidad " respecte a la sanitat i higiene, prestant més atenció a les atencions del ramat que a les de les pròpies persones.³⁹

En base a això, els propis delegats reforçaren la seua aureola mítica considerant-se, en molts casos, en l'agent civilitzador dotat, això sí, d'un caire paternalista que justificava la intervenció en tots els àmbits, inclús en l'esfera privada i familiar de les persones.

Si al poc d'entrar, Ignacio Gomá, delegat de Morella ordenava la col·locació d'aceres als carrers que no les tingueren i la instal·lació d'excusats de sífo o albelló"⁴⁰ un ban al districte d'Albocàsser de l'11 d'abril de 1924 va ordenar als veïns complir preceptes morals i actitudinals; entre d'altres, emplaçava a "saludar en la calle a toda persona de respeto y a todo semejante", "no odiéis, amad al prójimo", "no reconozcais la autoridad ilegal de los caciques que os manejan como manadas de borregos en provecho propio", "sed ahorrativos, no os embriagueis... (...)". A més, prohibia hostigar als animals, matar pardals insectívors, destrossar nius, ofendre els sentiments religiosos, la blasfèmia, molestar als veïns amb sorolls, ordenava respectar a tot el món i autoritats, i advertia que "no omitiré acción o castigo que ayude a curar la llaga".⁴¹ La voluntat d'immiscuir-se i d'informar-se en tots els aspectes de la vida local, els féu inclús remetre notes especificant obres o millora en construcció i altra fixant les necessitats més perennes de la població i inclús es demanà el llistat de noms de persones subscrites al periòdic oficial *La Nación*.⁴²

L'elevació de la cultura, intel·lectual, física i ciutadana fou especialment atesa pels delegats governatius: a les conferències de

38. Ambdós foren els principals oradors en els mitins de promoció de la U.P de l'estiu de 1924.

39. Enrique Tomás Luque, op. cit. p. 244 i 121.

40. *Heraldo de Castellón*, 14 de juny de 1924 i 16 de juliol de 1924. En aquest darrer, s'elogiava a Ignacio Gomá perquè "no solo ha puesto sus patrióticas miras en las órdenes de cultura e higiene, sino que (...) ha llevado a la práctica puntos que parecían utópicos (...) hermozeando a Morella (...)" tot concluint que "Morella despierta, resurge a una vida mejor (...) libre de las opresiones caciquiles".

41. Ban d'Enrique Tomás Luque. *Heraldo de Castellón* i *La Provincia Nueva*, 11 d'abril de 1924.

42. Correspondència de l'Ajuntament de Culla, Cartes del delegat governatiu Suarez de Figueroa enviades el 3 de març i 11 de setembre de 1925 respectivament.

divulgació patriòtiques s'afegiren les conferències dominicals anteriorment exposades. Fins i tot, Enrique Tomás s'atreví a convocar un concurs de bandes de música del districte d'Albocàsser.⁴³ La crida a la creació i millora d'escoles en reunions i visites del delegat obtingué resultats desiguals: en funció de les possibilitats i atenció de l'ajuntament, diferiren les sol·licituds. La necessitat d'aportar el solar i almenys el 20% de l'obra i la poca conscienciació educativa present limitaren les obres. No obstant, gran part dels ajuntaments, com Culla o Catí accediren a sol·licitar, prèvia consecució de solars, la construcció d'unes escoles que en cap cas cobriren les necessitats d'ensenyament presents.⁴⁴ L'obligatorietat d'assistència a classe va ser controlada pel delegat a partir d'uns alcaldes, en general recelosos, que havien d'enviar part amb faltes d'assistència sota pena de multes i destitucions.

De l'auge al declivi

L'inicial escepticisme de la població respecte els delegats es transformà progressivament en rebuig. Influí considerablement l'actuació coactiva, fiscalitzadora i inclús repressora dels delegats governatius. No debades, un dels eixos claus de la seua actuació fou el manteniment de l'ordre. El 28 d'abril de 1924, una circular del Governador civil recordava als delegats governatius, alcaldes i comandants de lloc de la Guàrdia civil el més estricte compliment dels articles 1, 3 i 6 del bàndol del 13 de setembre de 1923 que declarava l'estat de guerra a la província.⁴⁵ Altrament, l'estímul a l'organització dels sometents també estigué entre les disposicions prioritàries que havien de garantir, amb un especial paper a les zones rurals pel que fa a la promoció, organització i propaganda.⁴⁶

Si a zones com Alacant els conflictes obrers particularitzaren el paper de delegats a partir de 1927, a Castelló es limitaren a actuar com intermediadors en altres tipus de conflictes, com en l'agitació causada pel tancament d'uns pous a Onda.⁴⁷ Però aquesta relativa calma, no fou aliena a les multes, sancions i als conflictes o acusacions entre delegats i Governador.⁴⁸ A Castelló, com tantes altres zones, els delegats resultaven

43. *La Provincia Nueva*, 12 de maig de 1924.

44. L'interès de l'Ajuntament de Culla en la construcció d'escoles es va iniciar en les sessions plenàries del 20 de juliol de 1924 i del 26 d'octubre de 1924 on s'acordà sol·licitar escoles als masos de la Torre Matella, Molinell i Roques de Llao. Llibre d'actes municipals de l'Ajuntament de Culla. A Catí, l'adquisició de solars es va materialitzar tras una inspecció i posterior reunió convocada pel delegat governatiu. *Heraldo de Castellón*, 7 d'agost de 1924.

45. BOPC 28 d'abril de 1924.

46. BOPC 24 d'octubre de 1923.

47. L'escassetat d'aigua al poble de Betxí va motivar, al 1926 i 1927, el precinte governatiu de pous d'Onda, fet que va ocasionar gran oposició entre els veïns ondens. El seguiment de la referida agitació, manifestacions i inclús dimissió de l'ajuntament provocà la intermediació governativa. Vegeu premsa i AHN, FFCC, Ministeri de la Governació, lligall 12A.

48. Si bé s'ha de dir que tampoc va haver-hi cap episodi de la talla del produït a Dolores (Alacant), lloc on es produí un fort enfrontament entre "políticos" i el delegat governatiu, amb el resultat

molt sovint susceptibles de comprometre l'autoritat del Governador respectiu. El màxim responsable provincial Juan Barco, en un informe amb les qualitats i deficiències dels 4 delegats, va afirmar, respecte Diego Delmás Pastor que «realiza intromisiones muy inauditas de las que no da cuenta al Gobernador civil hasta estar realizadas, obra con espíritu partidista pues como es de Vinaròs y tiene allí casa solariega con sus hermanas, persigue a los que no son amigos de su familia y favorece a los que lo són de una manera escandalosa», acabant aconsellant que «seria conveniente su cese».⁴⁹ Del dur enfrontament entre Diego Delmás i Juan Barco no fou aliè ni el mateix Primo de Rivera.⁵⁰ Les relacions amb els Governadors civils no sempre foren fàcils. La direcció i vigilància dels Governadors no impedí que moltes vegades els delegats s'extralimitaren de les seues funcions realitzant evidents abusos de poder;⁵¹ tot i això, en molts casos, els delegats es restringiren a actuar d'intermediaris transmetent les ordres o directrius d'aquell, exposades de manera general en les reunions mensuals que tenien el Governador civil i els delegats governatius.

D'aquesta manera, i atenent també a les queixes generalitzades, el règim reduí progressivament les competències dels delegats governatius al mateix temps que baixaren de número. El propi Calvo Sotelo proposaria una restricció de les funcions dels delegats governatius i inclús la progressiva dissolució dels delegats. Ell mateix reconegué, en carta a Primo de Rivera del 19 d'octubre de 1924 que: «el orden público está garantizado; los ayuntamientos marchan con normalidad; hoy en día, los delegados gubernativos ocasionan perjuicios».⁵²

En efecte, la despreocupació progressiva pel regeneracionisme punitiu, directament proporcional a l'assegurat control del règim envers els ajuntaments, i influenciat pel descontent paral·lel als greuges ocasionats per aquesta figura, repercutiren, indubtablement, en què, des de febrer de 1925, es reduïra el nombre de delegats governatius a 4:

del ces i la tornada al quartell d'aquest. El llarg expedient està a l'AHN, FFCC, Presidència del Govern, Directori Militar, lligall 62.

49. Diego Delmas cessaria a conseqüència d'aquest informe. AGA Sotsecretaria d' Ordre Públic, Interior, Caja 44/149.

50. Poc després, el delegat inclús aconseguí una audiència el 15 de maig de 1926 amb Primo, on després de ser denunciada l'actuació del governador, Primo li aconsellà no tornar a exercir el càrrec de delegat a Castelló, però amb possibilitat de fer-ho, si així ho desitjava, en una altra delegació governativa. Poc després, a l'agost següent Juan Barco va dimitir. La carta de Diego Delmas a AHN, FFCC, Presidència del Govern, Directori Militar, lligall 71 expt. 1139.

51. Tres mesos després de la posada en marxa de l'Estatut Municipal, Martínez Anido es queixava als Governadors dels abusos comesos pels delegats per immiscuir-se en tot tipus d'assumptes de govern local i nomenar personalment fins els funcionaris municipals. *Martínez Anido a los Gobernadores civiles*, 11 de juliol de 1924, AHN, FFFCC, Ministeri de la Governació, serie A, lligall 17A, caixa 2. A més, no escassejaren, a indrets com València, Girona, Granada o Saragossa, les acusacions de corrupció, malversació de fons públics i tràfic d'influències. AHN, FFCC, Presidència del Govern, Directori Militar, Lligall 332.

52. José Calvo Sotelo, *Mis servicios al estado. Apuntes para la historia*, Imprenta Clásica Española, Madrid, 1931, p.27.

Castelló i Llucena: Isidro Valera Peñalva
Segorbe i Viver: Joaquín García Reta
Sant Mateu i Albocàsser: Carlos Suárez Figueroa
Vinaròs i Morella: Diego Delma Pastor

Finalment, el 29 de desembre de 1927, una Reial Ordre assignà els delegats per província, quedant-se la província de Castelló amb un sol delegat governatiu, que va recaure en la persona del comandant d'Infanteria Lorenzo García Polo i que bàsicament es limità a actuar com auxiliar del governador.⁵³

CONCLUSIONS: L'EMBLEMA DE L'AUTORITARISME

Més enllà de la tasca fiscalitzadora, antagònica a la preconitzada autonomia municipal del règim, del procés de nacionalització i propaganda, de la formació de la *Unión Patriótica* i sometent, o del manteniment de l'ordre que tractaven d'assegurar les delegacions governatives, és generalment acceptat el fracàs en la valoració de l'efectivitat d'aquestes. Quiroga Fernández ha arribat a parlar de "nacionalización negativa" per a qualificar l'escàs èxit del procés propagandístic i nacionalitzador, fins al punt de contribuir a denigrar el règim i al mateix exèrcit.⁵⁴ No obstant, en el terreny de les hipòtesis, també s'han plantejat els seus efectes en el major intervencionisme en assumptes civils de l'exèrcit en anys posteriors.⁵⁵

En qualsevol cas, pareix evident el fracàs de les delegacions governatives a nivell general; prova és, la reducció de funcions i de membres fins al punt d'esdevindre mers intermediaris del Governador civil.

L'estudi del paper dels delegats governatius, autèntic emblema de l'autoritarisme primorriverista, a un àmbit com les comarques de Castelló, ens ajuda a comprendre el desigual paper de les delegacions i la influència de les característiques pròpies en l'actuació d'aquells: els contrastos entre municipis i, especialment, entre aquells de caràcter urbà i rural en són una bona mostra. Si la necessitat de buscar homes de confiança en realitats que li eren desconegudes féu procliu al pacte amb l'elit política (i econòmica) dominant, la convivència amb xarxes caciquils es fa més evident en províncies com la nostra. L'acord amb antics polítics és més comprensible

53. AGA, Sotsecretaria d'Ordre Públic, Interior, Caixa 44/149 i AHN, FFCC, Ministeri de Governació, 17A.

54. Alejandro Quiroga Fernández del Soto, "Los apóstoles de la Patria. El ejército como instrumento de nacionalización de masas durante la dictadura de Primo de Rivera", *Mélanges de la Casa de Velázquez. Nouvelle série*, 34(1), 2004, pp. 243-272.

55. Juan Francisco Pérez Ortiz, "Los delegados gubernativos (de la provincia de Alicante durante la dictadura de Primo de Rivera)", en *Espacio, Tiempo y Forma, Serie V, Historia Contemporánea*, t.3, 1999, pp.395-400, p.398. i el mateix Quiroga Fernández, op. cit., p. 266.

atenent a les disposicions de la immensa majoria dels Governadors civils, que no dubtaren a designar màxims representants provincial i municipals a persones vinculades amb la “vieja política”, cas de Salvador Guinot o Manuel Mingarro Roca, entre molts d’altres. Res d’estranyar, atenent que al capdavant de la *Unión Patriótica* provincial, es trobava, des de finals de 1926, l’ex diputat a Corts, el Marqués de Benicarló.⁵⁶

Fou, per tant, una de les moltes contradiccions d’un règim que, tot i la pretesa benevolència paternal, no va deixar de ser una dictadura amb la consegüent supressió de llibertats formals i una gran repressió selectiva. Efectivament, l’eixamplament del control governamental a amples esferes ocasionarà clars perjudicis que, més enllà de l’entorpiment de l’autonomia municipal, va comprendre, fins i tot, a la regulació de la moral i actituds individuals. L’estudi d’àmbits locals, com el cas de Castelló, demostra els diferents graus, rurals i urbans, i el caràcter, més o menys intervencionista, en la penetració i control autoritari del règim. No es pot arribar a entendre la relació de l’estat amb la nova societat sense considerar com es va articular la dictadura a escala local. El laboratori primorriverista va prefigurar, indubtablement, la submissió, la jerarquia i l’autoritarisme franquista i representà, en el cas de les comarques castellonenques, un pacte amb l’elit política autòctona, catòlica i conservadora (en algun cas, també liberal), que constituirà un assaig de les posteriors aliances realitzades en la posterior dictadura espanyola del segle XX.

BIBLIOGRAFIA

- BEN AMI, SHLOMO, *La Dictadura de Primo de Rivera 1923-1930*, Editorial Planeta, Barcelona, 1984.
- GÓMEZ-NAVARRO NAVARRETE, JOSÉ LUÍS, *El régimen de Primo de Rivera: reyes, dictaduras y dictadores*, Càtedra, Madrid, 1991.
- “La Unión Patriótica: análisis de un partido del poder”, *Estudios de Historia Social* 32-33, (1985), pp. 93-163.
- GONZÁLEZ CALLEJA, EDUARDO, *La España de Primo de Rivera. La modernización autoritaria 1923-1930*, Alianza Editorial, Madrid, 2005.
- QUIROGA FERNÁNDEZ DE SOTO, ALEJANDRO, “Los apóstoles de la Pàtria. El ejército como instrumento de nacionalización de masas durante la dictadura

56. Aquest pacte de conveniència entre delegat i antics polítics estigué més generalitzat; a tall d'exemple, al districte d'Ayora (València), la denúncia per la composició de l'ajuntament i la queixa per fer recaure el representant de la Diputació en un “cacique de toda la vida” fou contraargumentada pel Governador civil Juan García Trejo que va recolzar en tot moment al delegat. Cal recordar que García Trejo fou el primer Governador que hi hagué a Castelló després del colp i el principal responsable del ràpid èxit del pronunciament a Castelló. AHN, FFCC, Presidència del Govern, Directori Militar 58(1), expt. 3469.

- de Primo de Rivera”, *Mélanges de la Casa de Velázquez. Nouvelle série*, 34(1), 2004, pp. 243-272.
- PÉREZ ORTIZ, JUAN FRANCISCO, “Los delegados gubernativos (de la provincia de Alicante durante la dictadura de Primo de Rivera)”, en *Espacio, Tiempo y Forma, Serie V, Historia Contemporánea*, t.3, 1999, pp.395-400
- GENTILE, EMILIO, *El culto del littorio. La sacralización de la política en la Italia fascista*, Siglo XXI, Buenos Aires, 2007.
- ETL, *Por pueblos y aldeas. Memorias de un delegado gubernativo*. Obra autobiográfica d'Enrique Tomás Luque, Editorial Católica Todelana, Toledo, 1928.
- CALVO SOTELO, JOSÉ *Mis servicios al estado. Apuntes para la historia*, Imprenta Clásica Española, Madrid, 1931.
- BORRÁS JARQUE, JOSÉ MARIA *Història de Vinaròs*, Amics de Vinaròs, Tortosa, 1976
- HOBBSBAWM, ERIC *La invención de la tradición*, Crítica, Barcelona, 2002
- GRUPPI, LUCCIANO. *El concepto de hegemonia en Gramsci*, Ediciones de Cultura, Mexico DF, 1978.
- ROBLES EGEA, ANTONIO (ed.), *Política en penumbra. Patronazgo y clientelismo político en la España contemporánea*, Siglo XXI, Madrid, 1996.